

Kósa László:

A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok néprajzi kutatásának nyolcvan esztendeje

Előadásom címe időrendet sejtet, mégsem időrend szerint, hanem nagyobb kérdéskörökbe sűrítve fogok beszélni. Csakis néhány fontos kérdésre gondolhatok, nem készíthetek kutatástörténeti leltárt vagy katalógust. A nyolcvan év hozzávetőleges időtartam, hiszen előadásom tárgya 1918-tól, elméletileg a világháború befejezése utáni naptól kérdés. Valójában azonban lehetetlen pontosan megmondani, mikor tudatosult a néprajz művelőiben, hogy a kutatásnak egy új dimenzióval kell számolnia. Legelőbb arra döbrentek rá, hogy a néprajz is részese a békeszerződéssel járó veszteséglistának. Díszítőművészetükről és folklórjukról nevezetes vidékek és jellegzetes népcsoportok kerültek az új határokon túlra. Továbbá a kutatás elveszítette egy nagy hagyományú szaktudományos érdeklődés és az összehasonlító vizsgálat legfontosabb terepét, a soknemzetiségű és soknyelvű országot. Évek teltek el, míg jelei mutatkoztak annak, hogy a határ két oldalán a vezető szakemberek és mindazok, akiknek a néprajz fontos volt, fölismerték, hogy az új helyzet új tudományos stratégia kíván. A fölismerést nem követhette, kellő anyagi és személyi föltételek híján nem is követhette azonnal cselekvés.

Lényegében nem változtat a képen, de szükséges és tanulságos megemlíteni, hogy ennek a kétséget kizáróan új helyzetnek voltak előzményei, habár az ideiglenesen távol lévőeknek tekintett kivándorlókat nem számítva 1918 előtt a magyar állam határain kívül viszonylag csekély számú magyar

anyanyelvű élt. Létükről reformkori híradásokból értesült először a szélesebb közvélemény, amikor a „herderi jóslat”-tól fenyegetetten igyekeztek minden magyar néptörédeket számba venni. Közülük a moldvai csángókra irányuló figyelem oly tartóssá vált, hogy - tekintélyes historiográfiáját ismerve, elmondható - a magyar polgári nemzetté válásból kimaradt moldvaiak alighanem a legsokoldalúbban tanulmányozott népcsoportunk.

I. A politikai meghatározó befolyása és beavatkozása.

Az 1918 után Magyarországtól elcsatolt magyarok gyors döntés következtében, akaratuk ellenére kerültek más országokba. Azóta sorozatosan ismétlődnek olyan politikai események, amelyek nemcsak korlátozóan meghatározzák a tudományos vizsgálatok lehetőségeit, hanem átfogóan befolyásolják a vizsgált társadalom egész szerkezetét és a kultúra sorsának alakulását is. A változatlan kiterjedésű Magyarországnak 1920-ban négy, ma hét szomszédja van, melyekből csupán kettő létezett 1920-ban is. Pusztán emlékeztetőül idézem a legjelentősebb történelmi évszámokat: 1938, 1939, 1940, 1941, 1944, 1945, 1948, 1990, 1993, 1997. Egyaránt gondolok a többszörös államhatalmi váltásokra és a társadalmi rendszerváltozásokra, a két háború között bevezetett jugoszláv és román királyi diktatúrákra, Dollfuss tekintélyuralmi államára, azután a Harmadik Birodalomra, a kommunista önkényuralmi formákra, majd az ezek helyén létrejött köztársaságokra. Nem hagyható figyelmen kívül a magyar 1956 és a csehszlovák 1968 sem.

A két világháború között a hatalomváltás nyomán végrehajtott államosítások minden országban váratlanul súlyos

helyzetbe hozták a magyar kultúrát. Csupán a civil egyesületek és az egyházak intézményei maradtak meg, bár esetenként azok vagyonából is elvettek. Ugyanekkor – ha csonkán vagy kevésbé rétegzetten is, de – létre jöttek a nemzetiségi társadalmak, amelyek a polgári demokrácia lehetőségeit kihasználva, életre hívták a saját sajtót, alapítottak új egyesületek és kulturális vállalkozásokat, szerveztek alapítványokat stb. Figyelembe veendő, hogy eltérően a kommunista korszaktól a nemzetközi kapcsolattartást, ezen belül jelesül az anyaországgal való összeköttetést, általában megengedték.

Az önkényuralmi rendszerek alaptulajdonsága megszakítóan beavatkozni a társadalom és a kultúra folytonosságába, azaz erőszakosan szabályozni az emberek kultúrafogyasztását és rombolni a társadalmi intézményeket. A paraszti vagy népi kultúrához való viszony távlatban tekintve ellentmondásosan alakult. Többször fölbukkant kanonizálási törekvése, melyen a néprajzi kutatások a konjunktúrát kihasználva, nyerhettek, de ugyanezért kompromittálódhattak is. A viszonylag nem nagy múltú írásbeliség, a nemesi és a polgári örökség csaknem teljes hiánya Romániában fölértékelte a parasztkultúrát, ennek következményeként a – különben kulturálisan szelektív – szocialista rendszerben a magyarok is foglalkozhattak tudományos kutatásával, mindenekelőtt közművelődési célt is szolgáló gyűjtésével, elsősorban a díszítőművészettel és a művészi értékű folklórral. Ugyanez az ideológia a hivatalos ateizmusnak megfelelően, tiltotta a néphit és a vallásos népszokás iránti tudományos érdeklődést, amivel a földrész szakrális folklórral egyik leginkább átjárt kultúrájának, a románoknak az ismeretét hosszú időn át súlyosan csonkította.

Szlovákiában a románhoz sok vonásban hasonló műveltségörökség révén hasonló fejlemények lettek volna várhatók, azonban ott a cseh polgári hagyomány mérséklőleg hatott. A magyar néprajzi érdeklődés mégiscsak annak köszönhető kibontakozását, hogy 1950 után a szlovák parasztkultúrának kedvezett a művészetpolitika. A Csemadok ernyője alatt ebben légkörben indulhatott el az eredetileg öntevékeny művészeti csoportok ellátását célzó folklórgyűjtés. Ez utóbbi fölidézi a szovjet minta befolyását is, amely szerint a nemzetiségek énekes-táncos közösségek. (Változatai Magyarországról ugyancsak ismertek.) Jugoszláviában talán a szövetségi államszervezet miatt és mert a szovjet befolyás hiányzott korántsem élveztek a parasztkultúrák hasonlóan kiemelt előnyt (bár hátrányt sem szenvedtek), s az sem lehetett közömbös, hogy az állampárti vezetés uralmának első évtizedét kivéve, kevésbé zárta el az alkotó értelmiséget a nagyvilágban tájékozódástól. Azonban a magyarok - legalábbis a Vajdaságban - sokáig az egyik főbenjáró államellenes bűn, a szeparatizmus vádját vonhatták magukra, ha a saját kulturális, akár néprajzi örökség iránt a politika által nem kívánt mértékben és módon mutattak érdeklődést. Ennek persze másutt is fönnállt a veszélye. A politikai beavatkozás elvontabb fogalmi szinten is érvényesült. Miközben állampárti döntéssel az enyhülés jegyében létre hoztak egy jelentős önálló kutatóhelyet, az újvidéki Hungarológiai Intézetet, korlátozóan mindjárt meg is határozták a hungarológia tartalmát. Bele sorolták az irodalomtudományt, a nyelvtudományt, a folklórt (tehát más néprajzi ágazatokat nem) és a művelődéstörténetet (azaz a történettudomány egyéb területeit nem). (Érdemes fölfigyelni

az utóbbi sajátos diszciplináris meghatározására is, csak a kulturális intézmények történetét foglalja magába.)

II. Kutatóhelyek és intézmények. A néprajz 1938-ig egyik országban sem jutott el addig, hogy önálló intézménye legyen. Az 1920-as években legfeljebb társadalmi érdeklődéssel és csekélyebb súlyú (jó értelemben vett) műkedvelő törekvésekkel számolhatunk, nem utolsósorban azért, mert a népi kultúra tartósan fontos összetevője lett a kisebbségi önazonosságnak. Az érdeklődés fokozatosan teret nyert a legkülönbözőbb fórumokon, egyidejűleg színvonalas kielégítésének és a tudomány művelésének igénye is jelentkezett. A kezdemények azért is fontosak voltak, mert egy részük lappangva vagy látszólag elfeledve átvészelte a második világháborút és a következő bizonytalan éveket, majd szerencsés esetben kedvezően járult hozzá az újrakezdéshez. Ugyanez vonatkozik a háború alatt időleges visszacsatolás idején megjelenő szellemi hatásokra is. Például a vajdasági folklórgyűjtők első nemzedéke, mint magyarországi regős cserkész jegyezkedett el a népdal ügyével, de tudományos értékű tevékenységbe csak 1960-as években fogott.

A két világháború között létező néhány magyar nemzetiségi tudományos intézmény és társaság közül a nagy múltú Erdélyi Múzeum-Egyletben néprajzi kutatással akkor alig foglalkoztak. A rövid életű Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, az u.n. Masaryk Akadémia említhető még azzal a fenntartással, hogy bár többek között tudományos célokat is vállalt, nemhogy a néprajzi kutatásnak, más tudományágazatoknak sem nyújtott segítséget. A lelkeszképzés kivételével ugyancsak hiányzott az önálló felsőfokú oktatás,

sőt még ez sem alakult ki minden országban. (A jugoszláviai református lelkészeket például a kolozsvári teológián képezték, amit most említünk, mert az erdélyi falukutatás példáját hazavivén, hasonló érdeklődés fölkelői lettek.) A hiány oka elsősorban a többségi akarat elmaradása volt. Igaz az is, hogy a képzett magyar értelmiség Magyarországra menekülésével komoly szakember-hiány mutatkozott, ami azonban pótolható lett volna, mint ahogyan a többségi oldalon például a pozsonyi szlovák vagy a kolozsvári román egyetemet előzmények és néhány kivétellel minősített oktatók nélkül szervezték meg. Vagy ugyanígy szinte a semmiből indult 1945 után Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Szovjet-Kárpátalján a magyar pedagógusképzés, amikor a durva üldözés helyett bizonyítani kellett a nemzetiségpolitikai „jóindulatot”.

A második világháborút követően a néprajznak – formálisan a nemzetközi normának megfelelően – négy bázisa formálódott, a felsőoktatás, a közművelődés műkedvelői törekvésekkel összeforrottan, a múzeumok és az intézeti kutatás. Ezek azonban 1990-ig egyidejűleg sehol sem állottak fenn, hálózatot nem alkottak. A fejlemények országonkénti eltérésére jellemző, hogy amikor Romániában egyfelől gyorsan megtörtént a polgári intézmények gyökeres fölszámolása, másfelől az 1950-es évek végéig, a Bolyai Egyetem önállósága megszüntetéséig államilag ellenőrzötten ugyan, de viszonylag több lehetősége élt a magyar kultúra ápolásának.

Hosszú időn át érződött, valamelyest máig érződik e téren is Észak-Erdély ismét Magyarországhoz tartozásának emléke (1940-1944), elsősorban az, hogy újra lett Erdélynek magyar egyeteme. Ami a néprajzot illeti a következményeken nem

változtat, hogy a román egyetemeket is érintette a rendszeres néprajzi oktatás 1949-es megszüntetése. A magyar szakon hirdetett folklór órákra korlátozódott, ami azonban sosem tudta betölteni a szakmai utánpótlást, jóllehet az 1990 utáni újjáéledésnek a magyar szakos tanárok és tanárjelöltek adták az alapját.

Hivatalosan egy ideig engedték a nemzetiségi felsőoktatás szakágazatainak kiépülését. Szempontunkból fontos a kolozsvári magyar vagy magyar tagozatú képzőművészeti és zenei főiskolák létre jötte. Tanáraik és hallgatóik, amíg lehetőségük nyílt, rendszeres terepmunkát végeztek Erdély jellegzetes néprajzi vidékein. Igaz, eredményeik jó része évtizedek múltán látott napvilágot a Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő, illetőleg a Jagamas János és tanítványai nevével fémjelzett kötetekben. Ezek a kiadványok munkájuk pótolhatatlanságát bizonyítják.

1945-ben megszűnt a néprajznak is fontos támaszul szolgáló Erdélyi Tudományos Intézet, de a szervezeti keretei között folyó munka emléke szintén sok évig példaként hatott. Utóbb (1949) Romániában is megszervezték az akadémiai kutatóintézeteket. A különböző neveken és szervezeti keretekben máig működő kolozsvári folklór intézetnek folytonosan a feladatkörébe tartozott magyar kutatókkal a magyar anyag gyűjtése és földolgozása. Faragó József, Nagy Olga, Almási István és mások munkássága elsősorban ide kötődik. Ellentmondásosan alakult a néprajzi múzeológia helyzete. A nagy szakmai tekintélyű Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) mellett a székely városokban megszerveződtek vagy megerősödtek a helyi gyűjtemények,

ellenben a Székelyföldön kívül csak esetlegesen számolhatunk magyar érdekű kutatással, ha az illető múzeumba magyar nemzetiségű munkatárs került (pl. Nagyvárad, Belényes, Nagybánya), és ha ilyen irányú elképzeléseit megvalósíthatta. Soha el nem tűntethető hátrány keletkezett azzal, hogy a vezető gyűjteménynek számító Erdélyi Néprajzi Múzeumban (Kolozsvár), amibe beolvasztották az Erdélyi Kárpát Egyesület jelentős anyagát is, évtizedekig egyetlen magyar munkatárs dolgozott, akinek csupán részfeladata volt a magyar tárgye gyűjtések gyarapítása. Végül a magyar nyelvű rendszeres közlési lehetőség is hiányzott. Kivétel 1976-tól néhány évig a „Néprajzi Dolgozatok” című, többnyire leíró cikkeket közlő kötetsorozat, egyébként az irodalmi lapok, folyóiratok, esetenként a múzeumi évkönyvek nyújtottak szerény lehetőséget. A külföldi (főleg a magyarországi) megjelenést hivatalosan nem tiltották, de nehezen megszerezhető engedélyhez kötötték, és aki ezt megkerülte, könnyen kapott hivatalos megrovást.

A romániai helyzet vázolását nem csak a magyarok lélekszáma és a tudományos teljesítmény miatt részleteztem, hanem mert ott maradt meg a viszonylag legkiterjedtebb az intézményrendszer, aminek ez által még szemléletesebben megmutatkozik fontossága, illetőleg csonkasága, vagy hiánya.

A többi országban ugyanis sokkal fogyatékosabban alakultak a néprajzi kutatások feltételei. Szlovákiában, Jugoszláviában és Kárpátalján a háború utáni megtorlások következtében nemhogy érdeklődést tanúsító vagy bármely szintű néprajzi munkára hajlandó értelmiség, de szinte diplomás sem maradt. Ismeretes, hogy 1945 után milyen lassan éledtek föl a nemzetiségi kultúrák.

A magyar iskolák számára oktatókat képző főiskolai, majd egyetemi tanszékek körül Pozsonyban, Nyitrán, Szabadkán, Újvidéken és legkésőbbben Ungváron jelentkezett a nyilvánosságban a folklór iránti érdeklődés. Ausztriában a magyarok csekély száma és az eltérő társadalmi rendszer miatt minden szempontból másként alakult a helyzet. Nem jöttek létre magas szintű magyar intézmények, az azonban nyereségévé vált a magyar kutatásoknak, hogy a bécsi egyetem néprajzi tanszékén működött, azt egy ideig vezette is Gaál Károly (1970-1985), aki hallgatóit megismertette a burgenlandi terepmunkával és több kötet adott ki a burgenlandi magyarokról. Szlovákiában említettük a Csemadok kezdeményezését, melynek eredményeként csaknem két évtized múlva, a közművelődési cél kizárólagosságának megszűnte után színvonalas szöveg-, zene- és táncgyűjtemények látnak napvilágot. Az, hogy a közművelődési háttér Szlovákiában volt a legerőteljesebb, jelzi a kulturális szövetség meglétének, legyen az bármily gyarló, jelentőségét. Hasonló intézményt a politikai döntéshozók csupán Horvátországban engedélyeztek. Romániában a legeredményesebb néprajzi-közművelődési tevékenység a megyei művelődési házak (Népi Alkotások Háza) országosan egységes hálózatához kapcsolódott. A végül értékes tudományos művekhez vezető, adatgyűjtő vetélkedők („Varrj ruhát Zsuzsi babának”, „Fűben, fában”) pedig folyóiratok, lapok irányításával zajlottak le. A Vajdaságban a párhuzamba állítható kezdeményezések, ha voltak, az önkormányzatok (községek) hatáskörében szerveződtek (pl. „Tavaszi szél” - Zenta 1972). A magyarországgal azonos értékű, központi szakmai irányítású, színvonalas múzeumi hálózatról egyik országban sem

beszélhetünk. A dél-szlovákiai magyarlakta városok múzeumi anyagai a háború után súlyosan károsultak, szétszóródtak részben észak-szlovákiai múzeumokba kerültek. Utóbb több új gyűjtemény (Dunaszerdahely, az újjászervezett Somorja) és tájház (pl. Martos, Kolon, Palást, Vágsellye) keletkezett, de a múzeumokban csak ott folyt jelentősebb magyar tudományos munka, ahol a lakosság túlnyomólag magyar volt és a helyi közigazgatás ezt figyelembe vette, például az elismerten magyar profilú komáromi Dunamenti Múzeumban. A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete sok éven át mindössze egyetlen magyar kutatót foglalkoztatott. Nem meglepő tehát, hogy 1968-ban a politikai enyhülés hónapjaiban felelős magyar közéletiek és vezető értelmiségiek azonnal fölvetették egy nemzetiségi kutatóintézet létesítésének szükségességét, aminek néprajzi részlege is lett volna. A szovjet katonai megszállás után ezek az elképzelések semmivé váltak. Ugyanekkor Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság néven szakmai egyesület is alakult, amely azonban néhány év működés után, jogi személyisége hiányozván, elhalt. Újvidéken a Hungarológiai Intézet alapítása után néhány évvel elvesztette szervezeti önállóságát, de az egyetemi magyar tanszék mellett továbbra is központi szerepet vitt a hozzárendelt ágazatokban, így a folklórkutatásokban is. Működése mintaszerűen példázza, hogy egy tudományos intézet léte mennyire ösztönözhet szervezeti keretein túl is. Igen csekély előzmény után három évtized alatt néprajzi gyűjtők jelentékeny csoportja nevelődött ki, kiadványsorozatokat és egyéb köteteket kibocsátva. Az ungvári egyetem magyar tanszéke mellett Magyarországról hivatalosan (fél hivatalosan) anyagilag

támogatott hungarológiai kutatóhely működése - noha az eltérő körülmények miatt az összehasonlítás problematikus - az előbbivel éppen ellenkező példa. Személyi, anyagi és szervezeti nehézségek miatt igazán jelentős munkát nem tud fölmutatni.

Az intézmények kiemelt fontosságát az eddig mondottaknál is jobban aláhúzzák az 1990-1991 utáni események. A parancsuralmi rendszerek összeomlása után a kisebbségi magyar társadalmak önszerveződése igen gyorsan végbe ment. Ha ezt a helyzetet nem egy eszményinek gondolt állapothoz mérjük, hanem csak azt próbáljuk elképzelni, ami az 1930-as évek mindenütt tapasztalható szerves fejlődéséből előállhatott volna s talán megfelelné a sokat emlegetett, ámár meglehetősen elkoptatott „európai mércé”-nek, csalódunk. Ellenben mérlegre lehet tenni Az 1938-tól háborús és társadalmi katasztrófák sorát átélő, jogfosztásoktól és rákényszerített egyéb hátrányos helyzetektől szorongatott, asszimilációtól és kivándorlástól meggyöngyült közösségek lehetőségeit, s akkor el kell ismernünk a teljesítményeket.

Szorosan a néprajznál maradva, 1989 után gyorsan létrejöttek a szaktudománnyal foglalkozók és az érdeklődők számára fórumot biztosító egyesületek. Megalakult Romániában a Kríza János Néprajzi Társaság, újjáéledt a Csehszlovákiai, azaz Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, legutóbb pedig jogelődjéből kiválva, a Vajdaságban a Kiss Lajos Néprajzi Társaság. Jóllehet némelyik név és cím csupán néhány munkatársat jelent, állandó foglalkoztatottságút olykor csak egyet vagy kettőt, ma már Romániában és Szlovákiában némi megszorítással néprajzi (néprajzi-antropológiai) vagy részben

ezzel a profillal működő kutatóhelyek hálózatáról beszélhetünk. Fölújult az Erdélyi Múzeum-Egyesület, említettük a kolozsvári Folklór Intézetet, a Kríza Társaságot és említjük (jelenlegi nevén) a Regionális és Antropológiai Kutatások Központját Csíkszeredában, a Csíki Székely Múzeumot ugyanott valamint ismételten a Székely Nemzeti Múzeumot Sepsiszentgyörgyön és a Délkelet-Európai Intézetet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a kolozsvári magyar tanszéken néprajzos szakemberképzés is folyik. Szlovákiában inkább jellemző az alapítványi kezdeményezésű szerveződés, melyeket legfeljebb részben támogat az állam és az illetékes önkormányzat. 1991 őszén megalakulhatott a Komáromban a Duna Menti Múzeum Szlovákiai Magyar Nemzetiségi Osztálya, ám működése sikerei ellenére lehetetlenné vált a Meciar-kormány idején. Mentőövként szolgált a magánalapítványként létesült, somorjai székhelyű Fórum Társadalomtudományi (utóbb Kisebbségkutató) Intézet szolgált, melynek Etnológiai Központja (Komárom) vette át a múzeumi osztály munkáját. A Fórum Intézet ma vezető szerepet visz a magyar társadalomtudományi kutatásokban, mint irányító, pályáztató, támogató és a szó eredeti jelentésében tudományos fórumot biztosító intézmény. Mellette említjük a galántai Mátyusföldi Múzeológiai Társaságot, a rimaszombati Gömöri Múzeum Egyesületet, a tornaaljai Kulturális Antropológiai Műhelyt. A múzeumok jelentőségét tanúsítja, hogy a komáromi gyűjtemény időközben visszanyerte magyar jellegét, amit hivatalos nevében az is jelez, hogy a „Magyar Kultúra” múzeuma lett, legutóbb pedig Pozsonyban megalapították a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumát. Az egyes intézmények megteremtették a

kiadványsorozatokot, folyóiratokat, évkönyveket is. Az 1990 előtti állami kiadók megszűnésével minden országban ezek, illetőleg az újonnan keletkezett könyvkiadói vállalkozások biztosítják a közlési lehetőséget. Hozzá kell tennünk, hogy a megjelenés folytonossága általánosnak korántsem mondható. A szétesett Jugoszláviában és utódállamaiban, a Vajdaságban a részben átmentett intézményekhez, Horvátországban és Szlovéniában, amennyiben létezik néprajz művelését, a közművelődési egyesületekhez kapcsolódik. Hasonló a helyzet Kárpátalján is.

III. A személyi feltételek. Róluk a fentebb közvetetten gyakran esett szó. A néprajz művelőinek két rétege alakult ki az önkénteseké és a hivatásosoké. Jobb híján használjuk ezeket az elnevezéseket, nem pontosak, határozott elválasztásuk kérdéses és nem is teljesen indokolt. Ennek legfőbb oka a szervezett képzés hiánya, valamint az önképzés túlsúlya. Legfeljebb azok szűk csoportja különíthető el egyértelműen, akik főállásban végeznek néprajzi munkát.

A kutatások tényleges résztvevői állampolgárság és etnikai hovatartozás szerint legalább négy csoportból kerültek és kerülnek ki. 1. Az illető magyar kisebbséghez tartozókból. 2. A többségi nemzethez tartozókból. 3. A magyarországi kutatókból. 4. Valamely harmadik országból érkezőkből.

Az eddig elmondottakból következően az első csoport a legnagyobb jelentőségű. Ezzel alig vethető össze a többséghez tartozók munkájának súlya. Minden országban találkozunk velük, de munkájuk rendszertelen és esetleges. Például Grozdovát, a moszkvai etnográfiai intézet munkatársát tulajdonképpen véletlenül bízták meg a kárpátalji magyarok „etnikus

specifikumá"-nak tanulmányozásával (1972). Vállalkozása akár egy távoli tájra utazó antropológusénak beillene, de képzettségének hiányai miatt erről egyáltalán nem beszélhetünk. Leginkább a szlovák kutatók tanúsítottak folyamatosabb érdeklődést a magyar kisebbség néprajza iránt, ami összefügg a térségben legkedvezőbbben alakuló magyarországi - szlovákiai szakmai együttműködéssel is, bár a közös munkák sosem jutottak el a tervezett végkifejlethez. A magyarországi szakemberek munkája, még inkább munkájuk nyilvánossága mindig az adott politikai viszonyoktól függött, de 1960 után csupán Romániában ütközött folytonosan akadályba. A Magyar Néprajzi Atlasz kutatópontjainak anyagát jellemzően Románia kivételével, ahol végül illegálisan történt meg, államközi egyezmények keretében sikerült összegyűjteni. Lükő Gábort 1933-ban kiutasította a román csendőrség, e sorok írója 1964-ben került összeütközésbe a Securitatével. (Esete nem egyedüli.) Végül a harmadik országból érkezők terepmunkájára igen ritkán került sor. Sozan Mihály a földrajzilag közel fekvő, de eltérő társadalmi rendszerekhez tartozó burgenlandi Alsóór és a Győr megyei Táp életét szeretne volna összevetni, de ettől a budapesti belügyminisztérium eltanácsolta.

IV. Témakörök, úttörő kezdeményezések. Azt várnánk, hogy a kisebbségi helyzet specifikumai sűrűn foglalkoztatták a néprajzi kutatást. Ennek azonban szinte egyáltalán nincs nyoma. Föltehetően hozzájárult ehhez a mindenkori hivatalos tudománypolitika. Ugyanakkor semmi rendkívüli nincs abban, hogy az egyes országokban folyó kutatások általában a magyarországi tudománytörténeti és kutatási hagyományokhoz kapcsolódtak és az abban meggyökeresedett módszereket

alkalmazták. De ezt épp úgy értelmetlen tudománytörténeti érdeknek vagy előnynek minősíteni, mint a fordítottját, a magyarországitól eltérő kutatási kezdeményezéseket, hiszen ezer évig ugyanazon államhatárokon belül szervesen fejlődő kultúráról van szó, másfelől a magyar nyelvű tudományosságunk föltétlenül nyeresége az újabb eredményt ígérő elméletek és módszerek befogadása, magától értetődően akkor is, ha az nem Magyarországon történik. Az utóbbiak kétségtelenül megérdemlik a külön figyelmet, még ha rövid ideig tartottak vagy szűk körűek maradtak. Néhány jellemző példát említünk mindkét oldalról.

Időrendben először a szlovenszkói magyar cserkészek falujárásait említjük (1925-től), melyek megelőzték a magyar nyelvterület hasonló mozgalmait. A kulturális megújulást remélő romantikus színezetű tevékenység hamarosan a szociális érdeklődéssé alakult, és létre jött Sarló néven az az ifjúsági csoportosulás (1927), amely az etnográfiaát a szocialista eszmékkel, sőt a marxizmussal összekapcsolva akarta művelni. A hamarosan bekövetkező föloszlásig néhány cikk és egy pozsonyi kiállítás a mérlege ennek, a magyar néprajzban addig szokatlan szellemi tájékozódásnak. Az első önálló szlovák államban jelent meg Putz Éva „A koloni lagzi” című, a prágai nyelvész kör elméleti-módszertani hatását mutató könyve. A kutatástörténet inkább arra hajlik, hogy a munkát Arany A. Lászlónak, a pozsonyi egyetem dialektológiai intézete vezetőjének tulajdonítsa. A szerzőség annyiban azonban közömbös, hogy a mű mint komplex népszokás-elemzés úttörő és páratlan volt a magyar szakirodalomban, ám hatástalan maradt. Nemcsak a korabeli politikai viszonyokban kell az okot

keresnünk, hanem mint a csekély kritikai visszhang tanúsítja, a teljes értetlenségben is. (Kovács László lekezelő bírálata a Termés 1994 tavaszi számában. Korábban Márkus Mihály a Néprajzi Értesítőben Bogatirjov tanulmányait ismertetve, nem vette észre azok korszakos jelentőségét.)

Romániában, az 1930-as években a társadalomtudományi érdeklődésű fiatal magyar értelmiség jelentékeny körére Dimitrie Gusti monografikus faluszociológiája hatott. Közülük mind elméleti, mind gyakorlati tevékenységével kitűnt a professzor munkásságát önállóan továbbgondoló Venczel József. Többen részt vettek román falukutató táborokban, és önálló magyar kutatást is folytattak (Kolozsborosa, 1932; Bábonya, 1936), amit Gusti is támogatott. Ez a szellemi hatás alapvetően szociológiai volt és maradt, nem utolsósorban a magyarországi falukutatómozgalom erdélyi megjelenését erősítette, de átsugárzott a néprajzi érdeklődésre is. Annak hátterében, hogy a székelyföldi múzeumok mellé eredeti épületeket telepíthettek (Sepsiszentgyörgy, Székelykeresztúr) és a magyarországi létesítményeket jóval megelőző, jelentősebb szabadtéri gyűjteményekbe magyar objektumok is kerültek, a parasztkultúrát értékelő román művelődéspolitikai, konkrétan a bukaresti múzeumfalvára létrehozása állt. A magyarországi etnográfusok közül Lükő Gábor vett részt Gusti vezette falukutatásban, mégis a moldvai csángókról akkoriban írott könyve tisztán a kultúrtörténeti néprajz jegyében született. A háború megszakította a közvetlen kapcsolatokat, így a termékenynek induló hatás kibontakozását is, a kommunista ideológia pedig nemcsak Gusti iskolájának nem kedvezett, hanem a hasonló sorsú országokban évtizedekig a jelenkutató

társadalomnéprajznak sem. A maguk korában kiemelkedően korszerű újdonságok között van a helye a mostani ülészakon CD-rom formában bemutatott Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának, amely nemcsak a publikáció módjával, hanem a tematikával és a módszerrel páratlan földrészünk szaktudományában. Egy adott nemzetiségi csoport néprajzának ugyancsak páratlan szintézisét alkotta meg Liszka József Szlovákiában. (Részben ennek a problémáiról tartotta mai előadását.)

Végül itt jegyezzük meg, hogy amiként a magyar néprajz történetéhez hasonlóan a szemlézett területeken nem találkozunk előzmények nélküli gyökeresen új, éles elméleti-módszertani szembefordulásokkal. Egyetlen kivétel a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Műhely (KAM) megalakulása, melyhez - véleményünk szerint - az a lélektani tényező is hozzájárult, hogy az alapítók a kisebbségi létehez kapcsolódó hagyományos szerepet és társadalmi várakozást tehernek érezték. Tudományos emancipációjukat ezek meghaladásával gondolták elérni, mindenekelőtt a provincializmus veszélyét elkerülni. A probléma létezése tagadhatatlan. Kárára vált azonban a tudománynak, hogy a „megoldást” az első években a mindenestől tradicionálisnak (provinciálisnak) vélt néprajzzal konfrontálva képzelték el, miközben mindkét irány híveit a diktatúra zaklatta. Mára ezek az ellentétek elhalványodtak, a néprajzi kutatók meghatározó csoportja pedig eredményesen kapcsolja össze a tradicionálisnak minősülő és az újabban megismert antropológiai módszereket.

A magyar néprajz központi törekvéseit mintának tekintve, szinte az egész időszakon át fontos ügy volt és maradt az archaikus jelenségek iránti figyelem. Sokféle történeti okból a keleti magyar nyelvterületet magába foglaló Romániában született legtöbb ide sorolható eredmény, nemcsak a szakmai közvélemény körén messze túl társadalmi érdeklődést kiváltó művészi területekről (szöveges népköltészet, zene, tánc), hanem a népi kultúra szinte minden ágazatából származó értékes anyagföltárással és közzététellel találkozunk. Szerencsés egybe esés, hogy a magyar nyelvterületen épp Erdélyben és Moldvában maradt meg legtovább a gazdag és sokoldalú díszítőművészet. Mindemellett a díszítőművészeti közlések egy része, a szerzőknek köszönhetően jelentősen túllépte ezt a tárgykört, a díszítettség és a környezet bemutatása ürügyén az életmód nagy területeit írta le.

Nem feledkezhetünk el Kallós Zoltán gyűjtéseiről és a magyar folklorisztika egyik, hajdan jelentős kezdeményezésének követéséről, az u.n. egyéniségkutatás kibontakoztatásáról. Amikor a kiemelkedő alkotók teljes tudásának és alkotáslélektani sajátságainak monografikus bemutatása Magyarországon háttérbe kezdett kerülni, Erdélyben akkor születtek jelentékeny teljesítményei mind nagyobb tudású alkotókat és nemcsak mesemondókat bemutatva (Nagy Olga, Faragó József, Vő Gabriella). A Vajdaságban Borbély Mihály Kálmány Lajos hajdani mesemondója, egyúttal magának a mesemondó egyéniség kutatásának legkorábbi magyar alanya repertoárját elhunyt után családjá és ismerősi köre kikérdezésével sikerült jelentős mértékben rekonstruálni. Szlovákiában magyar anyanyelvű cigány mesemondók folklórtudását rögzítette a

kutatás (B. Kovács István). Erdélyből is akadtak példák arra, hogy a klasszikus magyar szövegfolklórt végleges eltűnése előtt cigányközösségek őrizték. Ezeket a munkákat ciganisztika is értékes teljesítményként tartja számon. Még számos egyéb példát említhetünk. Klasszikus témakör a hősepika és az összehasonlító folklór. Az elsőben korszerű látásmóddal dolgozó Demény István Pál eredményei minden korábbit meghaladnak, a másodikban Jung Károly balkáni kapcsolatokat föltáró tanulmányai hoztak sok újdonságot. Anyaország és kisebbségek között szinte teljes párhuzamosságot mutat a vallási néprajz, amely politikai-világnézeti okokból Magyarországon csak az 1980 évek elejétől bontakozhatott ki, majd mintájára minden országban azonnal megelevenült és figyelemre méltó eredményeket hozott, amint 1990 után lehetőség nyílt a kutatásra.

Ismeretes, hogy 1949 után - ezt az évet nevezte Tálasi István politikából kölcsönvett kifejezéssel - a néprajzban a „fordulat évé”-nek, legalább másfél évtizedig Magyarországon politikai és ideológiai okokból alig eshetett szó a szomszédos országokban élő magyarok néprajzáról, még tovább tartott, míg kutatásukról az első, mindenképp előtt eredményeket összegző áttekintések napvilágot láttak. Az 1970-es évek második felében, az 1980-as évek elején következett be az az állapot, melyben a tudománypolitika nem akadályozta számon tartásukat. Eleinte esemény számba ment minden külföldön kiadott magyar néprajzi könyv. Ritkán, alacsony példányszámban jelentek meg, és nem mindig lehetett könnyen hozzájuk jutni. Ezért hajlottunk sokan, még ha szakmai fogyatékoságba is ütköztünk, érdemi bírálat helyett elnéző ismertetésre. Hiszen már pusztán

a mű kiadása értéknek számított. Nem szólva arról, hogy gyakran több évtizedes megszakítás után, sőt akár előzmények nélkül közölt anyagot egy vidékről vagy témakörből. Évek múltak el, amíg egy kiadványra elsősorban nem azért figyeltünk föl, mert az egyik kisebbségi magyar közösség szellemi terméke volt, hanem mert szaktudományos szempontból rászolgált. Nem kívánom számba venni a recepció összes változatát, mindössze megjegyzem, hogy az elvtelen dicséret, a vállveregető elismerés vagy az értetlen fogadtatás, esetleg a tudomásulvétel méltánytalan elmaradásának esetei ebben a mezőben a körülmények folytán érthetően több rossz érzést és sebet okoztak, mint általában a hasonlók a tudományos közéletben. Végül mégsem kell szégyenkeznünk, mert a magyarországi néprajzban szinte a kezdetektől, pontosabban akkortól, hogy nyilvánosan is üggyé vált a határokon kívüli kutatás, konszenzus alakult ki, és a szolidaritás érzése került előtérbe, melynek kifejezésére számos területen alkalom nyílt: nem hivatalos együttműködés, személyes kapcsolattartás, szaktudományos és anyagi segítség, terepmunka. Ezzel magyarázom, hogy 1990-ben, amikor a szomszédos országokban is hirtelen és nem várt módon elhárultak az akadályok, szinte egy csapásra legalizálódott a kapcsolatok kiterjedt hálózata. A nem hivatalos intézményrendszer nem hivatalossá, hanem szabaddá és nyíltan tervezhetővé vált. Magyarországon hamarosan megszerveződött a talán legfontosabb feltétel, az anyagi támogatás lehetősége, hiszen a terepmunkától a konferenciarendezésig, a kiadástól az utazások fedezéséig erre nélkülözhetetlenül szükség volt. Ami persze sosem vált elégséges mértékűvé. Két példát említek:

1990 decemberében Sepsiszentgyörgyön került sor szép sikerrel az első Kárpát-medencei vallási néprajzi konferencia, 1991 nyarán kezdődtek a Magyar Néprajzi Társaság által megrendezett nyári továbbképző szemináriumok. Ekkor, az 1990-es évtized elején emancipálódtak végleg, azaz a nyilvánosság széles körében is a szomszédos országokbeli magyar kutatások, abban az értelemben is, hogy ténylegesen egyenrangú szakmai partnerekké váltak.

Még egyszer érintenem kell a szerves és nyugodt társadalmi életet a XX. században mindvégig sűrűn földülő politikai eseményeket. Annyira bonyolult és összetett, hogy lehetetlen rövid időterjedelemben mérlegelni vajon 1918 óta mikor és hogyan alakult kedvezően a magyar kisebbségek helyzete. Igaz, ez nem feladatunk, de az utalás erejéig nem is térhetünk ki a szembe nézés elől. Tagadhatatlan, hogy minden eddiginél több a lehetőség a véleménynyilvánításra és az önszerveződésre, továbbá az anyaországgal való kapcsolattartásra. Ezzel szemben súlyos aggodalomra adnak okot a demográfiai mutatók, a nyelv visszaszorulása, az iskolák és művelődési intézmények helyzete, nem kevésbé az egyes társadalmak vagyontalansága s talán leginkább az, hogy térségünkben a nacionalizmusok egyáltalán nincsenek visszavonulóban.

Ezek az ellentmondások és bizonytalanságok leképeződnek tárgykörünkben is. Szemlénk zárótételül kézenfekvő lenne megállapítani, hogy több mint nyolcvan év után ma viszonylag kedvezően alakult a helyzet, az egyes magyar nemzetiségek tudományos élete, ha részleges is, ha problémás is, legjobb teljesítményeivel nemcsak az anyaországi, hanem nemzetközi viszonylatban is „nagykorú”. Aki azonban kissé mélyebben

ismeri a kérdést, pontosan tudja, hogy nem megnyugtató a helyzet, a múlt viszontagságaira gondolva elégedettségre igen, megelégedettségre nincs ok. Nem a nagykorúság és a partnerség kérdéses, hanem ennek fenntartása, melyhez nincsenek meg a biztos, távlatos feltételek, az egyes országokban nem szilárdak a demokratikus viszonyok, a kisebbségi jogok, köztük a nyelvi- és iskoláztatási jogok sérülnek, a magyarok ügye belpolitikai küzdelmekben ütőkártya, Magyarországon nem különben hatalmi kérdések függvénye lehet, a gazdaság országokénti eltérő állapotáról nem is beszélve. Borúlátóan közelítve, Magyarország és a vele szomszédos országok gazdasági és politikai helyzete nyolcvan esztendő alatt talán sosem volt annyira eltérő, sosem mutatott akkora különbségeket életük egyes területein, mint ma.

A magyar tudománynak azonban - mondhatjuk derűlátón - jelentékeny nyeresége, hogy több országban dolgoznak tudományos műhelyei. Munkájuk ma szinte kivétel nélkül igényli az anyaország valamilyen fokú, de mindenképpen többoldalú támogatását. A néprajz mind az eredményeket, mind az anyaországi kapcsolatokat tekintve példaadó helyzetben van. Páholyban mégsem ülünk, elégedettek ezzel a helyzettel nem lehetünk, mindig lehet több és jobb eredményre jutni, az együttműködést hatékonyabbá tenni. A mostani ülésszakkal az újabb eredmények számba vétele és a problémák áttekintése mellett azt is hangsúlyozni kívántuk, hogy változatlanul és ismételten szükséges sajátos körülményeit figyelembe véve áttekintően foglalkozni a nem magyarországi magyarok kutatásával.